

I. BUDAI-DELEANU ȘI PROIECTUL EUROPEANⁱ

Prof. dr. Caius Dobrescu

Universitatea din București

Abstract

The paper attempts to solve the mystery of Ion Budai Deleanu's exclusion from the literary canon, in spite the surface and profundity of his works. It also argues that this state of fact should be corrected by an educational policy that explicitly and coherently assumes values that are generally considered to be European.

Destinul operei lui Budai-Deleanu este șocant, unic în literatura română, și, la acest nivel al valorii și complexității, unul dintre cazurile spectaculoase de descoperire extrem de întârziată din întreaga literatură europeană. Opera prin care a pătruns în conștiința națiunii, epopoea comică *Țiganiada*, a fost publicată, într-o primă versiune, abia în 1870, la jumătate de secol de la moartea autorului. Iar cea de a doua versiune a *Țiganiadei* și poemul *Trei viteji* au apărut abia în anii 1923-1924. Această imensă întârziere în difuzarea publică a operei sale de ficțiune (deși, s-o precizăm, nici opera științifică, lexicografică, istoriografică n-a avut o soartă mai bună), conferă copleșitorului său geniu comic un fel de aură tragică. Accentuată de faptul că, deși între timp *Țiganiada* a pătruns în istoriile literare și în manuale, deci a depășit obstacolele care stăteau în calea *difuzării* sale, totuși *receptarea* ei este departe de a fi atins maturitatea.

E adevărat, istoricii literari interbelici, în primul rând Dimitrie Popovici și Perpessicius, s-au aplecat cu reală atenție asupra operei sale. Dar George Călinescu, devenit, în timp, principalul dispensator de prestigii literare, deși el însuși un italianizant, asemenea lui Budai (ale cărui modele sînt de regăsit în eposul comic peninsular, de la Cavalcanti la Casti), i-a tratat creația poetică într-un mod mai degrabă condescendent. În stilul său inconfundabil, bazat, atunci cînd vroia să evite o judecată directă, pe descriere și parafrază, „divinul critic“ a dat semne că s-a amuzat cu fețețile *Țiganadei*, însă nu a inițiat o mișcare de revalorizare, de resituare canonică a acesteia. Astfel încît el figurează în *Istoria* călinesciană mai degrabă ca o ilustrare literară a momentului cultural reprezentat de Școala ardeleană, decît ca manifestarea somptuoasă a unei originalități creatoare inconfundabile. În mod evident, Călinescu îl apreciază pe Budai, îl simte ca mult mai viu, mai actual, mai modern decît pe Petru Maior și Gheorghe Șincai, mai receptiv, adică, la modernitatea care plutea și în aerul Transilvaniei habsburgice, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar nu-l vede, totuși, depășindu-și epoca. Viziunea estetică pe care o intuiește nu i se pare suficient de provocatoare. De asemenea, Călinescu nu se poate împiedica să nu vadă în formula aleasă de Budai expresia

defazării, a desincronizării față de mersul european al ideilor literare. Un diagnostic făcut explicit peste ani, de către Paul Cornea, într-un studiu cu titlul grăitor „Un scriitor de renaștere timpurie într-o renaștere întârziată“.

Într-un mod semnificativ, *Țiganiada* este tratată cam în același mod, deși cu alte concepte, la începutul secolului XXI, în *Istoria critică a literaturii române* a lui Nicolae Manolescu. Este adevărat, de data aceasta poemul este interpretat printr-o raportare transistorică la categoriile estetice ale postmodernismului. Fără a-l considera un precursor al tendințelor literare manifestate în literatura română începând din anii 1980 (ceea ce ar fi fost neverosimil), Nicolae Manolescu observă că evoluția gustului literar produce categorii estetice prin care putem descrie surprinzător de bine epopeea cu destin atât de straniu a lui Budai. În *Istoria critică* notele de subsol polifonice ale „*poemation*-ului“ sînt luate pentru prima dată în serios din punct de vedere estetic – mutație posibilă doar prin prisma jocurilor livrești ale prozatorilor tîrgovișteni și, mai tîrziu, ale optzeciștilor. Însă, dincolo de un set de considerații formale interesante, criticul se abține de la o veritabilă judecată asupra valorii literare, constatînd că, indiferent de meritele sale istorice, *Țiganiada* a intrat prea tîrziu în circuitul literaturii române pentru a-și fi creat, așa cum se întîmplă cu operele importante, o rețea de influențe și filiații. În concluzie, poemul rămîne o ciudățenie, o curiozitate cu valoare mai degrabă arhivistică. Judecată care explică, probabil, și faptul că Budai-Deleanu nu a fost inclus în lista autorilor obligatorii din programele de literatură română a căror elaborare a fost coordonată de Nicolae Manolescu.

În cele ce urmează, voi încerca să explic misterul că, într-o modernitate literară foarte săracă în precursori, cineva de suprafața și profunzimea autorului *Țiganiadei* poate fi în continuare menținut înafara edificiului canonic. Și de ce, în opinia mea, această stare de fapt ar trebui corectată printr-o politică educațională care asumă explicit și coerent valori considerate consensual ca europene.

Mecanismele uitării

„Poet al latiniștilor“ îl numește George Călinescu, în *Istoria literaturii române*, explicînd, indirect, unul dintre mecanismele marginalizării lui Budai-Deleanu. „Singurul dintre latiniști care se dedică frivolităților artei“, continuă criticul, sugerînd diferența de temperament, însă cu importante consecințe intelectuale și morale, dintre autorul *Țiganiadei* și cvasiunanimitatea congenerilor săi. Spiritul dominant este exprimat, după cum bine știm, de Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu. Oameni cu formație teologică, aceștia sînt, și în manifestarea lor publică, și în corespondența privată, sobri militanți pentru emanciparea

politică și culturală a românilor din Ardeal. Deși cu toții discipolii iezuiților, în mod ciudat numai Budai-Deleanu pare atins nu doar de dimensiunea rigorii raționale a acestora, ci și de aceea (aici putem folosi termenul lansat mai sus în citatul călinescian) *frivolă*.

Istoricii culturii și ideilor vorbesc despre evoluția foarte interesantă a *Companiei lui Isus*, de la întemeriarea ei în zorii Contrareformei și pînă în miezul Secolului Luminilor. Reacția față de protestantism a luat, în Europa apuseană și centrală, două căi. Pe de o parte, aceea de a-l concura în austeritate și rigorism, promovînd renașterea practicilor ascetice, așa cum au făcut janseniștii. Pe de altă parte, aceea de a oferi ceea ce Reforma părea să retragă fără compromis – posibilitatea de a duce o viață pămîntească deplină și fericită, fără a-ți compromite salvarea sufletului. Cale pe care, în Franța, în sudul Germaniei, în Imperiul habsburgic, au mers cu tot mai multă hotărîre iezuiții. De altfel, însăși Uniația din Galiția și Ardeal este expresia acestui program tolerant și adaptativ. Concesiile făcute de Roma, sub influență iezuită, particularităților istorice ale bisericii orientale, trebuie, de altfel, plasate într-un tablou mult mai larg, în care misionarii sfintei Companii căutau modalități de a se adapta și la tradițiile precolumbiene care supraviețuiau în America de Sud, și tradițiilor confucianiste și taoiste ale unei Chine pe care visau să o catolicizeze integral. Dar pentru a înțelege cu adevărat spiritul creativ-liberal de care este atins iezuitismul este mai instructiv să ne gîndim, prin analogie, la atmosfera generală a unei Europe Centrale ce se acoperă, începînd din secolul al XVII-lea, cu reședințe episcopale sau arhiepiscopale dintre cele mai fanteziste, care, în paralel cu arta publică plină de schelete și de o tot mai atent-redată anatomie a descompunerii fizice, dezvoltă într-un plan „privat-ecclesiastic“ un baroc ludic de-a dreptul flamboaiant.

Iată spiritul ce pare să-l fi contaminat, la Viena, pe Budai-Deleanu. Dar tocmai acest cosmopolitism relaxat și tolerant al omului de lume pare să-l fi și îndepărtat sufletește de grupul său de apartenență etno- și socio-culturală. Nu la suprafață, fiindcă, după cum arată documentele, el și-a pus nu o dată cunoștințele juridice în slujba cauzei naționale (s-a formulat chiar ipoteza că ar fi contribuit la elaborarea *Supplex*-ului). Dar izolarea cvasiabsolută în care a creat vorbește de la sine despre limitele destul de severe ale comunicării sale cu tovarășii săi de „cohortă“ intelectuală. Este adevărat, totuși, că *Țiganiada* îi este dedicată „vestitului cîntăreț“ Mitru Perea – anagramă pe care astăzi o descifrăm fără probleme ca referindu-se la Petru Maior. Nu este, de aceea, exclus ca, dintre corifeii Școlii ardelenice, măcar rigurosul prelat și erudit care-și împrumută astăzi numele universității tîrgu-mureșene să fi avut o față ascunsă, ludică, disponibilă pentru „frivolități“. Din păcate, însă, relația de complicitate amicală dintre cei doi nu este atestată documentar într-o măsură

suficientă sau măcar relevantă (așa cum este, de exemplu, aceea, foarte interesantă, analizată cu finețe de Paul Cornea, dintre Grigore Alexandrescu și Ion Ghica). Astfel încât nu ne rămîne decît să ne-o imaginăm.

Pe de altă parte, nici latura savantă, de istoric și filolog, a lui Budai-Deleanu nu a ajuns la o expresie publică deplină. Cu rare excepții, întreprinderile sale cele mai ambițioase în aceste domenii au rămas în manuscris, în general neterminate (deși vădind un efort asiduu de documentare și elaborare). Dar, cînd numele lui Budai-Deleanu va reveni în spațiul public românesc, în anii 1870, Alexandru Papiu-Ilarian, cel cărui i se datorează recuperarea arhivei sale, se va arăta interesat exclusiv de ceea ce presupunea că este apologia latinității românești, expediind *Țiganiada*, la capătul unui inventar al manuscriselor ilustrului înaintaș, într-un rînd de final, devenit între timp antologic prin umorul involuntar: „Era pre aci să uit: 14. *Țiganiada sau tabăra țiganilor*“.

Mai mult decît atît, Budai-Deleanu pare să fi fost atît de discret cu manuscrisele sale și dintr-un sentiment de autocenzură. E posibil să-și fi impus menținerea îndeletnicirilor sale scriitoricești între confiniile spațiului privat și din convingerea sinceră că între arme, fie acestea și ideologice, așa cum erau cele folosite în campania de emancipare politică purtată de încă fragilele elite intelectuale românești din imperiul habsburgic, muzele trebuie să tacă. Adică, de fapt, doar muzele literaturii, pentru a lăsa spațiu de manifestare celei a istoriei, foarte implicată în legitimarea politico-simbolică a nobilității etnice românești. Dacă despre manuscrisele istorice și filologice se poate rezonabil presupune că nu au văzut lumina tiparului fiindcă autorul nu a apucat să le isprăvească, *Țiganiada* este o creație deplină, atent șlefuită, executată în două versiuni integrale, și asta, după toate estimările, cu destul de mult înainte de petrecerea din viață a autorului. Totuși, Budai a păstrat-o în sertar, convins fie că nu exista încă un public de limbă română suficient de numeros și educat ca să o poată citi, fie că publicul intelectual nu trebuia abătut cu „frivolități“ de la concentrarea asupra interesului general. Fie, într-o altă ipoteză, care nu le exclude pe celelalte, că o asemenea lucrare i-ar fi creat imense probleme cu cenzura și i-ar fi pus în pericol poziția foarte onorantă și greu obținută de consilier al tribunalului imperial din Lemberg/Lwow.

Pe lîngă toate aceste prezumții, trebuie spus că *Țiganiada* însăși poartă urma acestui mod de gîndire. Încă din prologul atribuit lui Leonachi Dianeu (celebră auto-anagramare) poetul mărturisește cu umilință că nu se simte capabil să se ridice la înălțimea eposului eroic, acela care într-adevăr instruește și oțelește virtutea unei națiuni. Cu toate acestea, nostalgia poemului eroic nu-l părăsește niciodată, fiindcă povestea perfect anti-eroică a „taberei

țigănești“ este dublată, la început discret, dar masiv și (cel puțin în intenție) grandios înspre final, de evocarea eroismului autentic al luptei dintre principatul valah și puterea otomană. Acest fapt ne spune mai mult despre tensiunile interioare ale lui Budai-Deleanu decât multe detalii biografice sau contextuale. Fiindcă poetul sacrifică, practic, unitatea operei sale prin acest final patetic și mai ales prin introducerea unui personaj alegoric atât de artificial și insubstanțial precum Romândor – continuatorul fantasmatic al luptei pentru independență a lui Vlad-Vodă. Inconsecvență artistică dublată și de încețoșarea mesajului universalist și sceptic al poemului, de încărcarea acestuia cu o conotație militant-etnică surprinzător de provincială în raport cu atât de complexa armătură de idei a ansamblului.

Ceea ce ne rămîne la sfîrșit este imaginea unei fatalități. De publicul educat și multinațional al imperiului, cu care avea certe afinități intelectuale, Budai-Deleanu era despărțit printr-o barieră lingvistică insurmontabilă. Iar un public românesc nu exista încă, nici în Transilvania, unde preoții greco-catolici, învățătorii, funcționarii publici, întreprinzătorii români cu știință de carte aveau cu totul alte priorități, nici în Principatele aflate sub suveranitate otomană, unde gustul literar al elitelor boierești era abia la nivelul romanelor populare de tip *Varlaam și Ioasaf* sau la cel al poeziei neoanacreontice de budoar.

Mecanisme marginalizării

În cele de mai sus m-am referit la contextul intelectual-moral și instituțional care a făcut ca personalitatea lui Budai Deleanu să intre în uitare pentru jumătate de secol după moartea sa. Inexistența unui climat cultural, a unei piețe a cărții, a unui public, fie și minimal, apt să-l perceapă explică în mare parte faptul că extrem de fertilul său mesaj literar a căzut pe un teren sterp. Cu toate acestea, nici după publicarea manuscriselor sale, și în primul rînd a *Țiganiadei*, scriitorul nu s-a bucurat de centralitatea care, cu asupra de măsură, i s-ar fi convenit. Deși privit cu interes și studiat cu aplicație, Budai-Deleanu a rămas în continuare mai degrabă o apariție insolită, bizară și, mai ales, *excentrică* în reprezentarea dominantă asupra evoluției literaturii române și în canonul autorilor în cel mai înalt grad memorabili. Pînă astăzi, acțiunile sale la bursa românească a valorilor literare par să nu fi atins valoarea celor deținute de un Vasile Alecsandri sau George Coșbuc, ceea ce, chiar și la o superficială reevaluare a anvergurii intelectuale a poetului și filozofului hunedorean, este de natură să ne șocheze. Această plasare pe piața valorilor nu este, însă, relevantă pentru structura și complexitatea operei lui Budai, ci ne indică mai degrabă că viziunea poetului a rămas încă neînțeleasă sau în orice caz *neasimilată* de conștiința noastră culturală. Cum a fost posibil acest lucru este ceea ce vom încerca să explicăm în cele ce urmează.

Ceea ce deturneză grav receptarea *Țiganiadei* este sentimentul, extrem de rebel la tratamentul pedagogic, al îmbătrînirii ireversibile a textului. Cititorul neprofesionist are tendința să renunțe de la primele dificultăți ivite în calea înțelegerii sale, cu sentimentul că se află în fața unui text la fel de îndepărtat în termeni culturali (adică de sensibilitate, de mentalitate) ca și operele cronicarilor. Un text, altfel spus, căruia trebuie să-i faci o reverență politicoasă pentru meritele sale istorice, dar care nu are nici o șansă să ne miște sau să ne încânte. În termenii lui Eugen Lovinescu (el însuși consecvent în ignorarea lui Budai-Deleanu) avem de-a face cu un caz tipic de mutație a valorilor, din planul estetic în planul civilizațional. Adică, într-un plan care aparține istoriei și istoricilor, care aparține memoriei culturale, iar nu gustului și gândirii vii.

Această prejudecată este extrem de ușor de spulberat. Pentru oricine pătrunde în atmosfera *Țiganiadei* devine repede evident că, deși limbajul are multe turnuri arhaizante (filologii susțin chiar că au identificat structuri expresive care atestă o relație cu psalmii traduși de Dosoftei) conținutul mental al epopeii comice se plasează la o distanță cosmică de cel al „literaturii vechi“. Și nu e vorba doar de o diferență de generație, ci de una mult mai profundă, de fundamente culturale – Budai-Deleanu este, în mod esențial, un intelectual de factură europeană, format și maturizat, de la un capăt la celălalt, în sistemul de referință al mării literaturi apusene. Între el și antecesorii săi în privința scrisului expresiv în limba română există o breșă profundă. Mai mult decât atât, Budai-Deleanu nu este doar un occidental ci, în esență, un occidental *modern*, cu ale cărui teme, valori, reverii am avea toate motivele să consumăm.

Dacă acest fapt nu se întâmplă în mod firesc, responsabilitatea revine, în mare parte, faptului că opera marelui poet a rămas mult timp prizoniera nu atât a erudiției filologice (această situație era, oricum, de neevitat, cel puțin atîta timp cît necunoscutele legate de datare și de lecțiuni împiedicau însăși receptarea primară a textului), cît a discursului istoriografic naționalist. Din perspectiva acestuia din urmă, toate realizările trecutului se subordonează idealului realizării națiunii unitare, instituționalizarea etnicității apărînd ca idealul suprem, dacă nu unic, care poate anima o viață de cărturar. Istoria militantă, de altfel, nu se limitează la a transforma orice gânditor sau artist într-un vector al cauzei etno-naționale, dar vrea cu tot dinadinsul ca între toți acești vectori să existe o continuitate neproblematică, absolută, indiferentă la variațiile cultural-istorice. Istoria intelectuală devine pur și simplu aceea a unei transmise de ștafetă între generații, idealul desăvîrșirii naționale fiind țelul către care se presupune că se aleargă neobosit „din cele mai vechi timpuri pînă astăzi“.

O asemenea teleologie rudimentară (care marchează, în bună măsură, translarea schemelor de gândire profetic-apocaliptice din sistemul de referință „pan-uman“ al civilizației medievale creștine în cel „neo-tribal“ al societăților seculare moderne) falsifică imaginea oricărui mare autor, care, chiar în prezența celor mai patriotice intenții, nu poate fi decât o personalitate complexă și plurală. Dar deformarea este cu atât mai drastică atunci când avem de-a face cu mari personalități care, prin temperament sau natura convingerilor, nu au nimic de-a face cu entuziasmul, cu frenezia militantă. În aceste situații, inconvenabilul este fie complet eliminat, adică împins în uitare, fie reconfigurat, ajustat pe calapodul corectitudinii etno-politice, pînă cînd devine de nerecunoscut. Spre nenorocul literaturii române, soarta lui Budai-Deleanu a fost să fie mult timp împins într-o admirație convențională care echivalează cu uitarea, în ceea ce privește creația sa literară, și să fie promovat la statutul de militant printr-o supralicitare ideologică a operei sale de lingvist și istoric.

Trebuie să realizăm că un geniu comic și sceptic de dimensiunile creatorului *Țiganiadei* nu putea fi ușor înrolat în detașamentele patrioților pasionali prinse într-un veșnic marș prin ceea ce se numește convențional și uniformizator, fără simțul diversității și discontinuității, Istoria Neamului. Libertatea de spirit a marelui poet și erudiția spectaculoasă care îl înmbia, în spirit iosefin, spre universalismul rațional și tolerant nu erau menite să-i cîștige interesul și simpatia noilor generații de militanți naționaliști, fie ei descendenți ai tradiției latiniste ori discipoli ai romantismului revoluțional francez. În context transilvan, moștenirea politică a lui Budai-Deleanu este, într-o anumită măsură, discernabilă în tradiția protestului legalist, mai direct spus în mișcarea memorandistă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Să nu uităm că singura parte cu impact imediat și durabil a activității lui Budai-Deleanu a fost aceea de popularizator al culturii juridice iosefine. Fără îndoială că lucrările prin care încerca să aducă pe înțelesul emergentei clase mijlocii românești din Imperiu principiile moderne ale dreptului au nutrit, direct sau indirect, generația lui Ion Rațiu și Gheorghe Pop de Băsești – eroi politici care au înfruntat privațiunea de libertate și dezonoarea civică nu doar pentru drepturile românilor din Ardeal, ci și pentru afirmarea unor drepturi și libertăți civice pe care le considerăm astăzi ca fundamental europene. Însă în istoria oficială de după Unire și apoi în manualele din epoca național-comunistă rolul și mesajul memorandiștilor și al gândirii lor politice a fost sever marginalizat (cine avea nevoie de ideea nesupunerii civile desfășurate în cadre legale, în plină dictatură comunistă?), în favoarea exaltării aripii radicale, romantic-pasionale a tradiției politice ardelene, reprezentate de auto-intitulații „tineri oțeliți“, epitomizați de Octavian Goga.

Este adevărat, însă, că împletirea dintre gustul literar și mersul ideologiei sau evoluțiile

temperamentului politic este mai complicată de atât. Se poate replica celor susținute mai sus, cu îndreptățire, că junimsimul a reprezentat o fază de recul al entuziasmului din spațiul intelectual și că spiritul critic introdus de Titu Maiorescu (el însuși conservator în sensul păstrării criteriilor de civilitate și civilizație ale Epocii Luminilor, nu al prezervării unei ordini teologico-feudale) ar fi trebuit să fie propice reevaluării creației lui Budai-Deleanu. De asemenea, odată cu acceptarea lui Caragiale în rîndul clasicilor literaturii române, ar fi trebuit să se deschidă drumul includerii dimensiunii sceptice în reprezentarea indigenă despre cultura înaltă, proces care ar fi stimulat un nou val de interes pentru *Țiganiada*.

În fapt, aceste mutații au contribuit efectiv la plasarea acestei opere în canonul literaturii române, mărturia cea mai importantă (fiindcă plină de consecințe) fiind chiar modul în care George Călinescu tratează *Țiganiada* în *Istoria* sa. Dar resituările care au făcut să fie redescoperit ca poet autentic nu au fost suficient de puternice pentru a-l face să depășească statutul de „minor mare“, de „uriaș pitic“. Este paradoxal ca autorul unei opere monumentale să aibă statutul unui clasic minor, cu atât mai mult cu cât vorbim de specia fascinantă, paradoxală, extrem de dificilă și complexă în pofida faptului că e plasată sub auspiciile juisării iradiante, a monumentalității ludice și ironice. Totuși, există o combinație de motive care au generat un asemenea proces de „promovare pe linie moartă“ (amintind de stilul în care se anulau indezirabilii în jocurile de putere dinăuntrul nomenclaturii PCR).

Una dintre rațiuni este de natură pur estetică. Receptarea epopeii lui Budai a avut imens de câștigat prin schimbarea canonului critic, de la identificarea meritului cultural, la lectura atentă care caută „desenul din covor“, adică subtilitatea, complexitatea formală, arta. Criticii care continuă gestul maiorescian de discernere a esteticului în raport cu orice alte planuri de articulare a unei opere nu puteau ignora măiestria autentică, hrănită prin frecventarea unor modele ilustre, și nici subtilitatea țesăturii de aluzii livrești. Totuși, acest avantaj s-a dovedit relativ. Formați într-o epocă în care se distingea ferm între poezie, proză și proza de idei, afectați, chiar și atunci când nu-și dădeau seama, de o reprezentare puristă a modului liric, esteții care i-au evaluat opera au privit-o, din nou, mai mult ca pe o curiozitate istorică, luînd în sens literal afirmația poetului că a produs o simplă „jucărea“. Esteții care nu l-au ignorat, s-au dovedit totuși nereceptivi la *imbroglio*-ul de forme literare și idei care face specificul inimitabil al creației lui Budai-Deleanu. Iar criticii care s-au arătat sensibili la complexitatea conceptuală a epopeii (Dimitrie Popovici, Ioana Em. Petrescu) au tratat-o cu mijloacele tradiționale ale istoriei intelectuale și culturale.

Pe de altă parte, consolidarea modelului Caragiale s-a dovedit detrimentală pentru

creația lui Budai-Deleanu, fiindcă a legat foarte puternic reprezentarea asupra satirei de critica socială și de moravuri, făcând mult mai greu perceptibil nivelul mai înalt și mai complex ilustrat de poetul ardelean – acela, atât de rar frecventat în literatura română din toate timpurile, al unei *comedii a ideilor*.

O altă rațiune a respectului marginalizator acordat retroactiv *Țiganiadei* ar putea fi descoperită în faptul că reprezentarea colectivă despre istoria culturală românească, de la Unirea din 1918 încoace, s-a dovedit tot mai puțin sensibilă la diferența transilvană. Viziunea ineistă despre literatură ne învață că aceasta rezistă prin conexiunile ei interne, prin esența ei care se sustrage evoluțiilor istorice, dar bunul-simț critic ne aduce în mod constant în poziția de a realiza că percepția și evaluarea unei opere literare este, în mod real, funcție de perceperea complexității și importanței contextului socio-cultural care a generat-o. În acest sens, deși este evident că importanța creației lui Shakespeare nu este un simplu reflex al Angliei elisabetane, nu ne este foarte ușor să distingem fascinația pentru dramaturgia sa de fascinația generală exercitată asupra minții noastre de o epocă pe care o percepem ca fiind una a unei uluitoare *diversități* (a demersurilor artistice, cognitive, intelectuale, comerciale, politice) *în unitate*. Din păcate, nu putem spune același lucru despre Transilvania secolului al XVIII-lea – o lume care trecea printr-o extrem de spectaculoasă cotitură civilizațională, marcată de dinamism, diversitate și creativitate, dar care nu este percepută la adevărata sa dimensiune și vitalitate de spiritul public românesc „valahocentric“. Acesta din urmă se poate lăsa fascinat mai degrabă de Viena lui Mozart, decât de reflexele puternice și complexe, chiar dacă nu o dată contradictorii, ale modelului vienez în provinciile imperiale cu majoritate românească – Banat, Crișana-Maramureș, Transilvania și Bucovina. Orientarea extracarpatică spre Paris, ajunsă la cotele unei adevărate manii, obnubilează pe termen lung sensibilitatea la cealaltă modernizare, mai timpurie, prin care trec românii din Imperiul habsburgic. E drept, aceasta din urmă nu este o modernizare voită și inițiată de românii înșiși (așa cum este aceea promovată de elitele sociale din Principate), ci una *suportată* de români. O modernizare, e adevărat, de tip colonial, dar care nu a fost lipsită de efecte dintre cele mai faste și care, mai ales, pentru a reveni la linia noastră de argumentație, a produs o diversitate și o dinamică a acțiunii și ideilor care poate impresiona în sine.

Cu toate acestea, o istorie amplă și inspirată a acestei epoci, eliberată de provincialismul vindicativ, nu a fost scrisă încă *de un autor român* (probabil David Prodan a ajuns cel mai aproape de un asemenea deziderat, ratând însă, în final, de dragul „corectitudinii patriotice“, dimensiunea cu adevărat cosmopolită a tabloului istoric). Astfel încât, neinserată într-un context istoric vibrant din punct de vedere social, intelectual și cultural (așa cum este, de

pildă, cazul „marilor clasici“, asociați cu imaginea unei epoci de creștere, de vitalitate socială și economică, aceea a domniei lui Carol I), geniala epopee a lui Budai-Deleanu a fost lipsită de o importantă formă de energie, aceea „contextuală“, pentru a fi promovată în centrul reprezentării românești de sine.

În plus, să nu uităm că diferența dintre modernizarea Vechiului Regat și aceea trăită de românii din Imperiul habsburgic se suprapune peste distincția dintre Epoca Luminilor și romantism. Dincolo de Carpați, transformarea de profunzime începe abia odată cu transplantarea pasiunii romantice în peisajul balcanic, aparent placid, al unor provincii-tampon, cu statut de autonomie, ale Imperiului otoman. În Transilvania, modernizarea este produsul direct al raționalizării birocratice de tip luminist. Ceea ce ne poate sugera că, datorită acestui decalaj, valorile raționalismului nu au fost internalizate cu adevărat în varianta moldo-valahă a modernizării, de unde și lipsa de sensibilitate pe termen lung față de un mare poet, Budai-Deleanu, care întrupează în cel mai înalt și mai vibrant mod cu putință spiritul Luminilor.

Nu trebuie să deducem de aici că „excepția culturală“ care trebuie luată în calcul în cazul lui Budai-Deleanu a fost sistematic ignorată. Există autori – așa cum era de așteptat, ardeleni – care au analizat-o cu precizie și subtilitate. Primul dintre aceștia, deschizătorul unei căi de analiză extrem de promițătoare, abandonată din păcate, este Aron Densusianu, autorul unui excelent studiu despre *iosefinismul* lui Budai Deleanu. Din păcate, lucrarea lui Densusianu este greu accesibilă astăzi. Aflăm de ea mai degrabă din referiri polemice din anii 1970, foarte utile, de altfel, pentru a înțelege o altă cauză a non-receptării specificului modernizării transilvane și, odată cu acesta, a specificului geniului lui Budai-Deleanu. Un istoric literar oficial precum Ion Lungu își făcea, bunăoară, o cauză din a contesta teza lui Densusianu, pentru a salva stereotipul Austriei ca „închisoare a popoarelor“. Este ironic că ultimul intelectual român care să-și fi propus să scrie o istorie a tuturor popoarelor Transilvaniei (cu excepția posibilă a lui Gheorghe Bariț) să fi fost... Budai-Deleanu însuși. Rămasă în manuscris, lucrarea sa tratează, e adevărat, și tema latinistă a precedentei românești în bazinul carpatic, dar implică, în același timp, cu toată claritatea, și în spiritul unui evident federalism cosmopolit, că acest ținut aparține în mod legitim tuturor etniilor care-l locuiesc și că rațiunea care-i luminează pe toți oamenii, dincolo de particularitățile culturale, îi va aduce și pe ardeleni la civilitate și armonie. Spiritul iosefin, care presupunea loialitate față de Împărat văzut nu atât ca uns al lui Dumnezeu, cât ca reprezentant al idealului libertății înăuntrul rațiunii, al libertății ca necesitate înțeleasă, îl anima în mod evident pe Budai-Deleanu – dar acest fapt era considerat ca profund inconvenabil de către istoricii

oficiali ai național-comunismului ceaușist, pentru care istoria națională trebuie să fie o luptă singuratică împotriva tuturor „străinilor“ - complotiști, lacomi și rău-intenționați prin definiție. A-l trata pe Budai-Deleanu drept loial viziunii politice a lui Iosif al II-lea echivala cu a-l denunța public drept trădător de neam, așadar asocierea trebuia atacată frontal și negată vehement.

Dintre intelectualii care aveau datele pentru a-l plasa corect pe poetul *Țiganiadei* într-o istorie simultan literară, culturală și politică se detașează Lucian Blaga și Nicolae Balotă. Primul, într-un excelent capitol din *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, un studiu de la care, în opinia mea, ar trebui să pornească orice încercare viitoare de a reconsidera opera lui Budai-Deleanu. Cel de-al doilea, într-un eseu în care stabilește relații dintre cele mai subtile între poetica și teologia politică a lui Budai-Deleanu și corespondentele lor din domeniul barocului central-european. Operînd cu o categorie a stilului care evoluează cu suplețe între istoria formelor și istoria ideilor, Nicolae Balotă reușește o recontextualizare extrem de sugestivă și de stimulativă a *Țiganiadei*. Din păcate, nici Lucian Blaga, nici Nicolae Balotă nu s-au ocupat decît în trecere de opera lui Budai-Deleanu, astfel încît remarcabilele lor intuiții nu au influențat direcția dominantă în care a evoluat receptarea acesteia.

Politicile educaționale ca terapie a receptării

În cele ce urmează vom porni de la premisa că o creștere a gradului de receptare a operei lui Ion Budai-Deleanu, de asimilare și internalizare a valorilor și sensibilității sale, reprezintă un caz test al integrării europene a societății românești. Dar se poate gîndi și invers: printr-o difuzare mai largă în sistemul de educație a unor interpretări mai complexe, cu reverberații în istoria culturală și intelectuală a Transilvaniei și, în general, a secolului al XVIII-lea, a unicei epopei terminate din literatura română poate contribui semnificativ la euro-configurarea spiritului nostru public.

Problema cu care ne confruntăm este o schimbare strategică de politică curriculară menită să promoveze într-o meritată poziție centrală, cu un important potențial formativ, o creație de complexitate artistică și filozofică a *Țiganiadei*. O asemenea transformare presupune o foarte atentă dozare a procedeelelor de relectură, astfel încît percepția valorilor morale și politice să nu precumpănească *asupra* ci să se echilibreze *cu* buna receptare a virtuozității artistice. Pe scurt, a folosi cu eficiență resursa simbolică extraordinară pe care o reprezintă *Țiganiada*, pentru a lăsa să se exercite asupra publicului intern, dar și asupra celui european, virtuțile sceptice ale geniului lui Budai-Deleanu, ar fi necesar că poetul să capete,

în conștiința publică românească, o poziție sensibil comparabilă cu aceea ocupată în acest moment de Mihai Eminescu.

Mai întâi, pentru a-l reintegra pe Budai-Deleanu în țesutul literaturii sau, într-o perspectivă mai amplă, mai semnificativă, a istoriei culturale românești este nevoie să răspundem obiecției că autorul *Țiganiadei* este afectat de o condiție obiectivă de marginalitate. Cu alte cuvinte, indiferent de calitățile sale intrinseci, marele poem eroi-comic nu a fertilizat pe termen lung literatura de limbă română, nu a produs consecințe, nu a stimulat, nu a fost reluat, nu a produs ecouri la distanță, sau, oricum, nu dintre acelea de o anvergură care să le transforme în momente literare de referință. Faptul este evident și, în primul rând, nu poate fi negată lipsa oricărei relații dintre creația lui Budai-Deleanu și aceea a poetului care va ajunge să fie considerat reperul fundamental al literaturii române. Este șocant, la o privire retrospectivă, că în *Epigonii* lui Eminescu se fac reverențe politicoase unor Țichindeal și Mumulean, în timp ce marele poet al *Țiganiadei* este ignorat cu desăvârșire – de altfel, din motive absolut obiective: nu fusese încă editat. Este un paradox absolut fascinant, care singularizează literatura română în plan european, că marele nostru poet al Epoci Luminilor debutează efectiv, chiar dacă la jumătate de secol de la dispariția sa fizică, după debutul romanticului (de fapt, riguros vorbind, al post-romanticului) emblematic al literaturii române. Ceea ce dă un sens mult mai propriu versului din tocmai-citatul poem eminescian *Epigonii*: „S-a întors mașina lumii...“.

Cu toate acestea, chiar dacă este un fapt că poezia primului român modern nu este conectată profund, printr-o varietate de sugestii, citări și referințe, la rețeaua mai largă a modernității noastre literare, totuși creația sa este întretesută organic, ca a nici unuia dintre predecesorii săi și ca a foarte puținora dintre ce ce i-au urmat, în marea tradiție a literaturii europene. Ceea ce înseamnă că a-l reconsidera pe Budai-Deleanu, adică a-i acorda poziția privilegiată (și strategică) pe care o merită din plin în canonul literar, înseamnă a „autohtoniza“ dintrodată toată rețeaua sa de referințe literare și filozofice, mergând de la clasicitatea greco-romană, la marea poezie lirică și epică a Renașterii și la proza și poezia de idei a Luminilor. Altfel spus, din perspectiva unei filozofii eficiente a educației, a modelării caracterului și a cultivării virtuților, important nu este în primul rând faptul că *Țiganiada* nu este inserată organic în tapiseria literaturii naționale, ci faptul că poemul stă într-o relație organică, „naturală“, cu tot ceea ce înseamnă marea tradiție europeană a cosmopolitismului estetic și filozofic. Pentru românul de astăzi este esențial să se poată recunoaște în acest intelectual luminat și lipsit de complexe, primul care-i cunoaște pe europeni dinăuntru, aflt pentru că, așa cum observa cândva Ovid Densusianu „a trăit printre ei“, cât și pentru că, așa

cum susține Edgar Papu, dovedește o familiarizare intimă cu gândirea, literatura și arta în jurul căreia s-a cristalizat însăși noțiunea de Europa.

Pe de altă parte, izolarea istorică a poemului și a poetului, care a reprezentat pînă acum principalul argument, implicit sau explicit, pentru atribuirea unei condiții de minorat canonic, poate fi reinterpretată în favoarea și spre mai marea glorie a lui Ion Budai-Deleanu. Reala alienare a marelui scriitor în raport cu publicul vremii sale nu l-a condus, după toate aparențele, la stări de violentă depresie. Dimpotrivă, așa cum ni se arată din perspectiva timpului, Budai-Deleanu și-a înfruntat cu demnitate condiția, și-a populat singurătatea cu universul fanteziei sale, și-a cultivat tonusul spiritual și moral exersîndu-și cu consecvență umorul și (auto)ironia. În esență, așadar, putem vorbi aici despre psihologia unui învingător. Rîsul lui generos, detașat, esențialmente filozofic, reprezintă o ofertă de comunicare perpetuă, mereu deschisă, adresată oricărui spirit afin, de oriunde și oricînd. Putem, deci, să ni-l reprezentăm ca pe un erou civilizator, un veritabil Robinson intelectual, care, depășindu-și cu mult contemporanii în materie de gust și subtilitate a gândirii, triumfă totuși asupra conjuncturilor și își transformă solitudinea într-o apologie *esențialmente europeană* a spațiului privat și a libertății personale.

Ar fi, deci, îndreptățit să-l construim, în discursul pedagogic, pe Ion Budai-Deleanu ca pe un veritabil părinte fondator al europeității noastre. Valorizată pozitiv, singurătatea în care a creat subliniază însăși condiția individualității care se cunoaște și se asumă pe sine. Un Budai-Deleanu scriind, în bună măsură, pentru sine nu este în nici un caz un marginal, ci un exponent al idealului *autonomiei individuale*, un veritabil filozof care nu se limitează la a exprima valorile și demnitatea persoanei umane, ci se și străduiește să le încorporeze în propria biografie. Programul său de viață, alături de programul său estetic, ne dau cea mai viguroasă expresie, aureolată de clasicitate, a rezistenței la presiunile masificării, ale „cuștii de fier“ a birocrăției raționalizate și ale naționalismului gregar.

Un alt motiv pentru a insista asupra operei lui Budai-Deleanu în cadrul unui program umanist de formare ține de relația dintre expresie și gândire în opera sa. Modul ironic, programatic anti-patetic în care sînt abordate ideile în *Țiganiada* nu vizează, în nici un caz, delegitimarea filozofiei luate în sine. Viziunea lui Budai-Deleanu este incompatibilă cu un pesimism cultural care ar semăna îndoiala radicală față de puterea inteligenței de a înțelege și transforma condiția umană. Desigur, există în *Țiganiada* nu motiv al fatuității/fatalității, dar conotațiile sumbre ale acestuia sînt sublimate în energia irezistibilă a jocului și a umorului. Ceea ce putem reține, în sensul unei pedagogii europene, din alăturarea burlescului și

filozoficului nu este devalorizarea filozofiei, ci *de-patetizarea* acesteia. Spiritul în care găndește Budai-Deleanu și perspectiva în care plasează gândirea consună cu tradiția distinct și constitutiv europeană a *erasmianismului*. Celebrul autor al *Elogiului nebuniei* este primul care, prin proiectul său „morosofic“, reia ideea antică a auto-ironiei (formă elaborată a îndoielii filozofice de sine) ca fundament absolut al reflecției vii și al cunoașterii autentice. În detașarea completă cu care Erasmus din Rotterdam îi ia peste picior pe toți marii teologi ai epocii scolastice trebuie să vedem opțiunea pentru *un alt mod* al gândirii, pentru care solemnitatea spiritului de sistem echivalează cu aroganța oarbă și cu sterilitatea. Marea lecție intelectuală a europeanului Budai-Deleanu, care nu poate fi învățată cu adevărat dacă opera ilustrului ardelean nu este strategic re poziționată înăuntrul canonului literar românesc, este aceea a *firescului* (opus aroganței scolastice) ca premisă a oricărui autentic demers de cunoaștere.

Este aici momentul să precizăm că o bună utilizare a moștenirii culturale a lui Ion Budai-Deleanu presupune înțelegerea dublei sale deschideri. *Țiganiada* trebuie înțeleasă atât ca un moment esențial în evoluția sensibilității literare moderne, cât și ca un vector de mare importanță al istoriei ideilor, al sensibilității intelectuale. Pentru că nu vom găsi nicăieri în filozofia teoretică sau în proza de idei de limbă română o expresie atât de amplă și de complexă a scepticismului precum este aceea conținută în *Țiganiada*. În general vorbind, în cultura română scepticismul – care, altfel, reprezintă una dintre trăsăturile fundamentale, inalienabile, ale spiritului european – nu este prezent decât ca excepție înăuntrul istoriei locale a gândirii propriu-zis filozofice. Expresiile elaborate, profunde, convingătoare ale unei profesii sceptice de credință sînt, în general, de găsit în literatură, și acesta este unul dintre motivele pentru care, cel puțin în cazul românesc și cel puțin sub acest raport, istoria gândirii nu poate fi despărțită de istoria literaturii. Dar, la originea acestei tradiții filozofico-literare a scepticismului, jalonată de numele unor I.L. Caragiale, Paul Zarifopol, Liviu Rebreanu, Ion Pillat, N. Steinhardt, Mircea Horia Simionescu, Mircea Ivănescu, Alexandru Paleologu, Leonid Dimov, Radu Cosașu, Livius Ciocârlie, Paul Georgescu, George Bălăiță, Gheorghe Iova, Andrei Pleșu, Mircea Nedelciu, Daniel Vighi, Viorel Marineasa, Florin Iaru, Alexandru Mușina, Alexandru Vlad, Al. Cistelean, Ioan Buduca, Ștefan Agopian – se află întreprinderea unică și paradoxală a marelui Ion Budai-Deleanu, cel care, prin *Țiganiada*, a reușit să ridice spiritul sceptic pînă la monumental.

De altfel, trebuie să ținem cont de faptul că nu suprapunerea perfectă dintre reprezentările marelui poet și cărturar despre cunoaștere, intelect, instituții, stat, libertate sau lege și cele curențe în epoca noastră dau măsura modernității sale, cât mai ales scepticismul de

profunzime, structural și structurant, al gândirii sale. Epistema pe care o putem recompuce din poemul și mai ales din opera științifică a lui Budai-Deleanu poate să fie datată (există analize care indică elementele inevitabile de continuitate dintre gândirea lui și scolastica medievală), dar vibrația interogativă și dubitativă a spiritului său rămîne activă și vie și depășește orice cadre formale ale expresiei și reprezentării.

Una dintre modalitățile clasice de a reduce impactul operei poetice a lui Budai cu care trebuie să ne confruntăm este aceea de a plasa toate elementele de particularizare etno-culturală, forme lingvistice, poetice, trimiteri la ritualuri, la credințe magice și religioase, sub eticheta meschină a nativismului sau indigenismului. Identificarea filologic- și etnografic-corectă a elementelor de cultură populară din *Țiganiada* a fost sistematic asociată unei viziuni de extracție romantică, generos atribuită poetului însuși, dar care, în fapt, lasă să se vadă agenda ideologică naționalistă a cercetătorilor. Este vorba aici de asocierea forțată a creației marelui luminist la ideea utilizării folclorului pentru a da culoare locală creației literare românești, dezvoltată ulterior într-o filozofie organicistă care presupunea o continuitate de profunzime între creația populară și creația cultă a unei națiuni (cea din urmă neavînd autenticitate sau chiar valoare dacă nu reprezintă sublimarea celei dintîi).

O asemenea lectură didactică și etnolatră a intențiilor lui Budai-Deleanu este nu doar istoric-falsă (dat fiind că poetul nu a avut nici un contact semnificativ cu gândirea și literatura romantismului), ci pornește și dintr-o completă neînțelegere a ceea ce înseamnă spiritul cosmopolit al Luminilor. Este evident că poetul *Țiganiadei* s-a gândit la o strategie de „împămîntenire“ a formelor literare occidentale, dezvoltînd în acest scop o foarte complexă estetică și politică lingvistică. Dar în nici un caz demersul său nu poate fi confundat cu pretenția romantică de a scoate din străfundurile creației populare, ale folclorului naiv și anonim, religii magic-naturiste ale trecutului care codifică profilul spiritual al unei etnii. În mod evident, pentru Budai-Deleanu partea cea mai strălucitoare și glorioasă a spiritului uman nu avea „culoare locală“, adevărata înțelepciune (raționalitatea care conferă demnitate) este suverană și nu se supune contingențelor culturale. Cu toate acestea, Cultura nu este în mod necesar dușmana Rațiunii, nu este nevoie de trasarea unei granițe riguroase între ele, atîta timp cît tradițiile și obiceiurile nu obnubilează sau nu corodează dreapta înțelegere și dreapta judecată.

Ca un autentic raționalist, Budai-Deleanu este, de exemplu, un adversar învederat al superstiției, pe care o vede ca manifestare mecanică, rezultată din instinct, cel mai ades dintr-o spaimă oarbă, atavică, lipsită de demnitate. Față de o „tradiție“ a fricii și ignoranței,

nu are nici un fel de simpatie, cu atît mai mult cu cît leagă direct pierderea libertății intelectuale de pierderea libertăților politice – popoarele căzute în sclavie și indigență (reprezentate aici prin țigani, însă cu o transparentă referire la români) sînt cele lipsite de accesul la cunoaștere, la cultivarea spiritului. Chiar dacă, în *Țiganiada*, critica gîndirii superstițioase, încurajate ades de biserica însăși, nu este frontală și militantă, ci malițioasă și nu lispită de o anumite toleranță specifică spiritului carnavalesc, distanțarea este totuși netă. De altfel, este normal pentru un sceptic „de viță“ să-și exprime rezervele nu prin poncife, ci prin fermitatea externă de fină a delimitărilor permisă de instrumentarul ineputabil al ironiei. Pe de altă parte, însă, tocmai pentru că este convins de existența „luminilor naturale“, de faptul că mintea umană este făcută să înțeleagă „spontan“ ceea ce i se prezintă în mod clar și distinct, pentru Budai rațiunea se manifestă prin limbajul și, în parte, prin moravurile obișnuite, „firești“ ale unei comunități. Adevărul nu are nevoie de o limbă savantă, crispată, artificială. Limbajul „natural“ al vieții reprezintă un mediu cît se poate de potrivit (ba poate chiar cel mai potrivit) pentru a-l exprima. Gîndirea limpede nu reprezintă un efort, o caznă, o împotrivire față de și o smulgere din natură, ci, dimpotrivă, o formă de manifestare liberă și naturală a vieții, ba chiar a corpului. Budai-Deleanu este un autentic raționalist tocmai fiindcă la el gîndirea reprezintă o formă naturală de bucurie – de aici și utilizarea epopeii comice ca mediu al celei mai calificate reflecții filozofice.

Budai-Deleanu este un model pentru prezent, și ar merita plasat într-o poziție centrală într-un canon literar cu intenții euro-pedagogice, tocmai pentru că opera sa este un exemplu strălucit și puternic de ceea ce am putea numi *poetică identitară*. Faptul că uzează de registre lingvistice și etnografice din cele mai variate, menite să localizeze pregnant toposuri ale marii literaturi europene, dar și să „exemplifice“ idei ale marii tradiții filozofice, nu are nimic de-a face cu idealizarea romantică a folclorului. Este vorba aici, mai degrabă, de expresia unei remarcabile robusteți identitare, de un viguros sentiment al propriei coerențe interioare. Utilizînd conceptele în care gîndim în mod curent astăzi, ar trebui să spunem că, în spiritul lui Budai-Deleanu, localul nu se opune globalului, ci dezvoltă o relație sincretică, naturală, cu acesta.

Cele de mai sus ne îndreptătesc să credem că poetul *Țiganiadei* este primul nostru scriitor cu adevărat *glocal*. Un spirit puternic și liber, care se poate mișca între sistemul de referință al convivialității comunitare și cel al republicii universale a literelor cu deplină naturalețe și suveranitate. Un spirit, așadar, de la care putem învăța și astăzi (sau, poate, *astăzi mai mult ca oricînd*) cum să depășim complexele de retardare culturală și marginalitate care-i împiedică pe români să-și realizeze pînă la capăt condiția de cetățeni ai Europei și ai lumii.

BIBLIOGRAFIE

- Balotă, Nicolae, „Universul baroc al I. Budai-Deleanu“, (1970), în Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, 159-164
- Bîrlea, Ovidiu, „Folclorul în <<Țiganiada>> lui I. Budai-Deleanu“, în Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, pp. 139-153
- Blaga, Lucian, „Gîndire laică cu alesături de scepticism“, în L. Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Ed. Științifică, 1966, pp. 210-225
- Cornea, Paul, *Studii de literatură română modernă*, EPL, București, 1962
- Densusianu, Aron, „O muză-cenușăreasă“, (1887), în Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, pp. 34-40
- Densusianu, Ovid, „I. Budai-Deleanu“, (1925), Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, pp. 46-51
- Hitchins, Keith, *A nation discovered. Romanian intellectuals in Transylvania and the idea of nations 1700-1848*, Editura enciclopedică – Editura Fundației Culturale Române, 1999
- Lungu, Ion, *Școala ardeleană*, Minerva, București, 1978
- Manolescu, Nicolae, „Comedia literaturii: Ion Budai-Deleanu“, în N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Paralela 45, Pitești-Cluj-București, pp. 123-132.
- Papu, Edgar, „Europeanul“, (1970), în Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, pp. 173-176
- Petrescu, Ioana Em., *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Dacia, Cluj, 1974
- Popovici, Dimitrie, „Doctrina literară a Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu“, (1948), reprodus în Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Editura Eminescu, București, 1980, pp. 76-94
- Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, Editura enciclopedică, București, 1998
- Tohăneanu, G.I., „Lexicul Țiganiadei“, în *Țiganiada*, ediție îngrijită de Florea Fugaru, Amarcord, Timișoara, 1999, pp. 7-31
- Tomlinson, John, *Globalizare și cultură*, traducere de Cristina Gyurcsik, Amarcord, Timișoara, 2002

ⁱ Acest studiu face parte dintr-o cercetare mai extinsă, cuprinsă în proiectul PNII IDEI, nr 760, *DISCURSURI CULTURALE SI FORME DE LEGITIMARE A LITERATURII EUROPENE IN SECOLUL XX*, coord. Rodica Ilie, proiect finanțat de CNCSIS și aflat în derulare în perioada 2009-2011